

מאמרים טופוגראפיים

מאת י. פרס

א' דן

דן היא עיר בקצה גבולה הצפוני של ארץ-ישראל. לפנים בישראל כשרצו ציין את כל הארץ מן הקצה אל הקצה היו אומרים מן ועד באר שבע (שופטים כ', א'; שמו"א ג', כ'; שמו"ב ג', י'; י"ז, י"א; כ"ד, ב'. ט"ו; מל"א ה' ה'; דבה"א כ"א, ב'). אברהם רדף אחרי אמרפל ובעלי בריתו עד דן (בראש' י"ד, י"ד). משה ראה את כל הארץ את הגלעד עד דן (דבר' ל"ד, א'). ירבעם בן נבט שם שני עגלי זהב, האחד בן בגבול הצפוני של ממלכתו והאחד בבית-אל בגבולה הדרומי (מל"א י"ב, כ"ט; מל"ב י', כ"ט). בימי בעשא עלה בן-הרד מלך ארם על דן ועל יתר ערי הצפון ויך אותן (מל"א ט"ו, כ'; דבה"ב ט"ז, ד'). ואילו עיר זו אינה נזכרת בין ערי צפון נפתלי, שכבשן תגלת פלאסר השלישי (מל"ב ט"ו, כ"ט). כנראה שאז כבר לא היתה קיימת או שלא היתה לה אותה החשיבות, שהיתה לעיון ולאבל בית מעכה, אף על פי שעוד בימי חזקיהו היה הבטוי מדן ועד באר שבע שכיח בפי העם, ועוד בימי ירמיהו נשמע הד צלצולה של דן (השוה ירמ' ד', ט"ו; ח', ט"ז). לפי יוסף פלאביוס ישבה דן על יד מקורות הירדן הקטן (קדמוניות ה', ג', 1; ח', ח', 4). הנמצאים בשטח דפני (מלחמות ד', א', 1), כלומר על יד מקורות הנחל הנקרא היום לדאן, על יסוד ידיעה זאת קובע אבסביוס את מקומה 4 מי"ס הומאים מפמיס, והמרחק הזה מתאים לתל אר-קאצי הנמצא ליד מקורות נהר לדאן. אדוארד רובינסון כבר זיהה את דן עם תל אר-קאצי, שהוראת שמו בערבית היא תל השופט=דן, ונוסף על כך ראו גם בשם הנחל לדאן את השם העברי דן. מאז נתקבל הזיהוי הזה כמעט על-ידי כל החוקרים כהלכה שאין להרהר אחריהו¹). רק מעטים הם המפקקים בנכונותו של הזיהוי הזה²). אולם לי נראה, שטעמים מכריעים למדי מחייבים לזהות את דן עם באניאס דוקא, ואלה הם הטעמים:

א) באניאס היושבת לרגלי הר חרמון היא נקודת-גבול בולטת, מה שאין כן תל אר-קאצי הנמצא בעמק. באניאס היא מעין נקודת מפנה ופרשת דרכים. מאחוריה מתרומם הר חרמון החוסם את הדרך לצד צפון. הדרך הבאה מדרום מסתעפת מכאן לשני כוונים. הדרך האחת עולה צפונה-מזרחה לדמשק ונמשכת משם לנהר פרת, והדרך השניה פונה צפונה-מערבה לעמק עיון ומשם לבקעת הלבנון (השווה ברכת יעקב, בראש' מ"ט, י"ז). אברהם הרודף אחרי אמרפל עד דן בגבול הארץ ממשיך לרדוף אחריו עד חובה אשר משמאל (מצפון) לדמשק, בדרך לפרת. הכשדים הבאים מצפון-מזרח מגיעים לראשונה לדן, שמשם: נשמע נחרת סוסיו, מקול מצהלות אביריו רעשה כל הארץ (ירמ' ח', ט"ז). רעש המלחמה המתקרבת נשמע בכל הארץ

Guérin, Galilée II, pp. 338 sqq.; Buhl, *Geographie des alten Palästina*, (1

p. 238; ב. מייזלר, אטלס היסטורי, תקופת התיך, מפה 11.

G. A. Smith, *Historical Geography of Palestine*, pp. 473, 480; idem, (2

Historical Atlas, גליון 16, המציין את המקום כסימן השאלה.

ממקום גבוה ולא מתוך העמק. באניאס נמצאת בגובה 330 מ' מעל פני הים, ואילו תל אֶרְקָאצִי רק 153 מ'. גם בזמן הזה מובלעת באניאס בקו הגבול המדיני. (ב) משה רואה מפסגת הר נבו את כל הארץ את הגלעד עד דן, בקצה הצפוני של הגלעד, במובנו הרחב, המשתרע עד החרמון נמצאת באניאס, שמאחוריה מתרומם ההר בראשו הלבן משלג הנראה מכל הר גבוה בארץ. הבטוי דן נור אריה יונק מן הכשן בברכת משה (דבר' ל"ג, כ"ב) מראה גם הוא על המצאה של העיר דן בקצה הבשן ולא בעמק הירדן.

(ג) מקומות הפולחן המקודשים מימים מקדם עוברים מעם לעם ומדור לדור, ויש שהם מוחזקים בקדושתם אף לכל הדורות. כל גלגל, שהיה מקום פולחן ליושבי הארץ הפריהיסטוריים ואחריהם לכנענים, שימש גם מקום לזבוח בוליה בתקופה הישראלית הראשונה, עד שיצרו להם בני ישראל מרכזים דתיים משלהם. הר המוריה, שנתקדש בעקדת יצחק, מוחזק בקדושתו בכל הדורות עד היום הזה. קדושתה של שילה נשמרה בזכרון יושבי הארץ מימי השופטים עד סוף ימי הביניים. בני דן, שהרחיקו את מושבם מהמרכז הדתי של בני ישראל בשילה אל קצה הצפון, יסדו להם מרכז דתי במקום מקודש מדור דור ובו הקימו את פסל מיכה. על יד מקור הירדן הגדול תחת הר חרמון, העשיר במים ומפרה את הארץ מסביב, התקיים מימים מקדם מקום פולחן הבעל, הוא בעל גד (יהוש' י"ג, ה'), אל המזל, שגם בין העברים היו שעבדו לו (השווה ישע' ס"ה, י"א). הוא הנקרא גם על שם ההר בעל חרמון (שופ' ג', ג'). באותו מקום יסדו הצידונים את מושבתם ליש, שהיתה מנותקה ממרכז המדיני והדתי (שופ' י"ח, כ"ח), ומשום כך בנו להם במקום זה מקום פולחן חדש. ירבעם בן נבט, שהקים את העגל האחד בבית-אל הקדושה לישראל מימי אברהם ויעקב, שם את העגל השני בוודאי ג"כ במקום קדוש מדור דור, היינו במקום הנקרא בעל גד או בעל חרמון, שבו הקימו בני דן את פסל מיכה, ואותה שלשלת המסורת נמשכת עד התקופה ההלניסטית, שאז הקימו במקום זה את ה- Πάριον וקראו לעיר פניאס, היא באניאס. (ד) המקרא קובע את מקומה של ליש-דן בעמק אשר לבית רחוב (שופ' י"ח, כ"ח). ובכן העיר שעל שמה נקרא העמק היתה בתוכו, במרכזו, ולפיכך יש לזהות את בית רחוב עם תל אֶרְקָאצִי, ואילו ליש, היא דן, ישבה בשפת העמק (הזהב).

(ה) המסורת הארצישראלית מזמן האמוראים, הקודם בהרבה לזמנו של אבסביוס, משווה את לשם - ליש - דן עם פמיס - פניאס = באניאס. הזיהוי הזה שכיח בתלמוד ובמדרשים: לשם זו פמיס (ב' מגי', ו', ע"א; בכור' נ"ה, ע"א; מכיל' בשלח ט' - כ"א, ע"ג); לשם דן דמתקריא פמיס (תרג' ירוש' לשה"ש ה', ד'; שם דבר' י"ד, ד'); דן דקיסריון (תרג' ירוש' לדבר' ל"ד, א'); ליש זו פמיאס (תנח' כי תשא י"ד); דן הוא פמיאס (פרקי דר' אליעזר כ"ו, ועי' גם מדרש שמואל ל' והמדרש לתה"ל ס"ה, י"ז). גם הירונימוס כותב בפרושו ליוח' מ"ח, י"ח: *Don quae hodie appellatur Paneas*. השם דן נשאר דבוק אל באניאס גם במשך ימי הביניים. בתעודות הגניזה, שנתפרסמו ע"י י. מאן ואחרים, נזכר המקום בשמות דן, כפר דן, מבצר דן או מדינת דן.

(3) אבסיוס, *Onomasticon*, הוצ' Klostermann, 6.122, כותב על ליש כזכרים האלה: $\Lambda\iota\sigma\alpha... \kappa\alpha\iota \tau\alpha\iota \kappa\alpha\iota \acute{\alpha}\nu\tau\acute{\epsilon}\rho\omega\varsigma \pi\lambda\eta\sigma\acute{\iota}\omega\varsigma \Pi\alpha\nu\acute{\epsilon}\delta\omicron\delta\omicron\varsigma \acute{\epsilon}\xi \eta\varsigma \kappa\alpha\iota < \acute{\omicron} > \text{Ior}\delta\alpha\upsilon\epsilon\varsigma \pi\acute{\alpha}\rho\theta\epsilon\iota\omega\varsigma$. (ליש שוכנת מלמעלה קרוב לפניאס וממנה יוצא הירדן); ובכן אם, לפי המסופר במקרא, דן תפסה את מקומה של ליש, הרי דן נמצאת גם היא על יד מקור נהר באניאס. בואת סוחר אבסביוס את הודעתו המוסעה על דבר מקומה של דן.

השם הערבי תל א-קאצי אינו מחייב לזהות את התל הזה עם דן, כי אין זה מקרה בודד ששם קדום של מקום אחד עבר במשך הזמן למקום אחר. שם הנחל לְדָאן או א-לְדָאן אין לו כל שייכות לשם העברי דן. הפעל ל' פרושו ריב, התקוסט; ל'אן = אוהב ריב ומדנים. כדאי היה לברר מיניין לו לנחל זה שם הגנאי הזה.

ב' חולת אנטיוכיה

במדרשים מסופר מעשה בר' יהושע ור' עקיבא שהלכו לחולת אנטיוכיה במגבית חכמים; והיה שם עובד אדמה בשם אבא יודן, שנתן להם ביד רחבה ונתברך על ידם ובה על שכרו (ילקוט שמעוני, משלי סי' תתקנ"ו; ויק"ר ה', ד'; חולת אנטיוכיה; דבר ד', ה'; חולתא של אנטיוכיה 4)). אותה מגבית נערכה גם בטבריה, בסלכה ובבצרה, וגם במקומות האלה נתנו התושבים את חלקם ביד נדיבה. ברור איפוא, שחולת אנטיוכיה היא בארץ ישראל, והסברה הזאת מתחזקת ע"י הגירסה חולתא של אנטיוכיה שבמדרש דברים רבה. ועוד זאת: בירוש' דמאי, תחילת פרק ב', מדובר על האורז שבחולתא שהוא אדום ומסוג פשוט, ומיד אחרי זה מובאה ההלכה, שהאורז שבחולתא אנטיוכיה מותר במקומו. חולת אנטיוכיה היא איפוא חולתא = עמק החולה 5.

כבר רמז על כך מ. א. ביי-יונה 6, אלא שהוא מחפש בחולתא עיר בשם אנטיוכיה, שעל שמה נקרא העמק, ואת העיר הזאת הוא מזהה עם תל א-קאצי, ולא זו יוסף פלאביוס מספר (קדמ' י"ג, ט"ו, 3; מלחמות א', ד', 8), שאלכסנדר ינאי כבש ערים שונות בגולן, את גולן, את גמלא וגם את עמק אנטיוכוס (Ἀντιόχου παραγῆ; ור' גם דיון, את אסה, מאמרו הנ"ל של אבי-יונה). לו היתה כאן עיר בשם אנטיוכיה, היה ההיסטוריון מונה אותה בין שאר הערים שנכבשו. נשאלת השאלה, מדוע וממתי נקרא עמק חולתא על שם אנטיוכוס? והנה-מה שמספר לנו יוסף פלאביוס (קדמ' י"ב, ג', 3): אחרי מות תלמי פילופטור שלח בנו תלמי אפיפנס צבא רב בפקודו של סקופס נגד אנטיוכוס הגדול, אבל אנטיוכוס הכה את סקופס על יד מקורות הירדן והשמיד את החלק הגדול של צבאו (198 לפסה"נ). אחד ממקורות הירדן הוא לרגלי תל א-קאצי בעמק חולה והשני הוא בבאניאס בשפת העמק הזה, ובכן המערכה היתה בעמק חולתא. המקור שממנו שאב יוסף את הידיעה על המערכה הזאת הוא פוליביוס (XVI, 18; XXVIII, 1). שהיה בן זמנו של אנטיוכוס הג', נראה הדבר, שלכבוד המלך ולזכר נצחונו על האויב נקרא העמק על שמו Ἀντιόχου παραγῆ = עמק אנטיוכוס = חולת אנטיוכיה = חולתא של אנטיוכיה.

ג' יהודה – עיר בנליל בנבול ארץ נפתלי

ביהו"ט, ל"ג – ל"ד מתואר גבולה של ארץ נפתלי בדברים אלה: ויהי נבולם מחלף מאלון בצעננים ואדמי הנקב ויבנאל עד לקום ויהי תוצאותיו הירדן, ושם הנבול ימה אונות תבור ויצא משם חקקה ופנע בובולון מנגב ובאשר פנע

(4) בכל המקורות התלמודיים כתוב השם הזה בלי יוד אחרי האות ט'.

(5) חולתא או חולית פרושה מישור או עמק רחבי-ידיים, שאדמתו חול (השווה גם חולת המחוז או חולית של מחוזא, מש' ערכין ג', ב'; ב' שם י"ד, א'; תוס' שם ב', ח'; חולית של יבנה, תוס' שם). כשהמלה חולה או חולית באה לבדה, בלי צירוף שם אחר, מקבלת היא בארמית את הצורה חולתא, כלומר החולה הירועה, היא חולת אנטיוכיה.

(6) ר' ידיעות י', ע' 19 ואילך.

מים וביהודה הירדן מזרח השמש. כאן מסומן רק הגבול הדרומי, המערבי והמזרחי, ואילו הגבול הצפוני חסר, כנראה מחוסר יציבות בצד זה, אף שברשימת ערי נפתלי נזכרות ערים, שהיו בצפון נחלתו, כגון חצור, קדש, בית-ענת וכו'.

בלי להכנס לפרטי קו הגבול רוצה אני לעמוד על פרט אחד: השם וביהודה הוא כאילו יוצא דופן, ואינו נכנס לתוך מסגרת הגבול. איפוא היתה יהודה זו, שקו הגבול פגע בה? האם היתה במערב, בגבול אשר, או במזרח—סמוך לירדן? לפי טעמי הקריאה אין השם הזה קשור לא למה שכתוב לפניו ולא למה שכתוב אחריו.

נראה לי, שאת המחצית השניה של פסוק ל"ד צריך לקרוא כך:

...ופגע בובלון מנב, ובאשר פגע מים וביהודה, הירדן מזרח השמש.

כזמר ממערב גבץ נפתלי באשר, קו הגבול הזה אינו מסומן ע"י ערי גבול, כמו קו הגבול הדרומי, אלא רק ע"י עיר אחת, והיא יהודה, שבה רצה מסדר הרשימה לציין את הנקודה הצפונית-המערבית של ארץ נפתלי, הואיל וקו הגבול הצפוני חסר. זכר לעיר זאת נשתמר בכפר הערבי *اليهودية* = אל-יהודיה לרגלי ג'בל ג'מלה, 1.5 ק"מ מצפון לתבנין.

ההר ג'מלה מזכיר לנו גם הוא עיר יהודית עתיקה, לפי המשנה (ערכי ט', ר') וברייחא עתיקה (ב' ערכי ל"ב, ב') היתה גמלא (גמלה) מוקפת חומה מימות יהושע בן נון. לפי התוספתא (מכות ג', ב') והתלמוד הירושלמי (מכות ב', ר'—ל"א, ע"ד; מגילה א', א'—ע', ע"ה למטה) הפרישו אותה לעיר מקלט לפני כיבוש קדש נפתלי. גמלא זו אינה גמלא שבגולן, הידועה לנו מכתבי יוסף פלאביוס במלחמת הגבורה שלה, כי: א' כל יתר הערים הנזכרות במשנה וברייחא כערים המוקפות חומה מימות יהושע נמצאות בעבר הירדן מערבה, ב' אם לדעת חכמי התלמוד היתה גמלה עיר מקלט לפני כיבוש קדש נפתלי, הרי מחייב ההגיון, שהעיר הזאת היתה בצפון הארץ ולא רחוק מקדש נפתלי.

על הר ג'מלה נמצאת היום החורבה ג'מלה, שבה נשתמר שם העיר מזמן התלמוד. בשבתה על ראש הר גבוה (800 מ'), המוקף גאיות עמוקים מכל צד, היתה העיר מבצר טבעי. יתכן שבתקופת השופטים עמדה על ראש ההר העיר הבצורה יהודה. בתקופת הבית השני ירשה את מקומה העיר גמלא, ושמה של העיר העתיקה עבר לשיבוש חדש, שנוסד לרגלי ההר.

Varia Epigraphica Judaica.

מאת משה שניב

I

עוד הֲחֻשׁוּ בכתובת יהודית מסביבות עזה

בידיעות י' (תש"ג), עמ' 26, יכולתי להוסיף על העדויות שהבאתי במאמרי: כתובת ד"ח מבית שערים על שינוי מקומה של גלוסקמא¹, עוד עדות לשימוש המלה הֲחֻשׁוּ במובן קבר. הודות לאדיבותו של האב הדומיניקאני פ. בינוא, מבית הספר הביבלי

(1) ר' מאסף יבנה ג', ע' 59.